

Ականավոր հայագետ, գրող ու բանաստեղծ Ալիշանի թողած գրական ու գիտական ժառանգության խորքերը շատ քննադատներ են թափանցել, սակայն երևի թե ոչ մեկին առայժմ չի հաջողվել ամբողջության մեջ բացահայտել հայոց հանճարեղագույն մտավորականի ստեղծագործության փեզերական սահմանները, որոնք ձգվում են աշխարհագրությունից մինչև պարմություն, գրականագիտությունից մինչև լեզվաբանություն, գրաբար հայերենից մինչև աշխարհաբար հայերեն, բանաստեղծությունից մինչև բանահյուսություն, արվեստագիտություն, մատենագիտություն: Այդ ամենի հանրագումարը կարելի է խտացնել մեկ բառի մեջ, որի անունը Հայրենագիտություն է, որտեղ դժվար թե Ալիշանն ունենա իր բարձունքին հավասար մրցակից: Նրան երբևէ բախտ չվիճակվեց գտնել մեկ անգամ ու մեկ ակնթարթ ուրք դնել Հայաստանի հողի վրա, շնչել նրա կենարար օդը, խմել նրա անուշահամ ջուրը, հոտորել այն ծաղիկների բույրը, որոնք անուն առ անուն նկարագրված են նրա աշխատություններում: Փոխարենը Ալիշանն այդ ամենը զգացել է հոգով ու կլանել ամբողջովին՝ իր սրվարածավալ աշխատություններով գծելով հոգևոր Հայաստանի սահմանները, որոնք մի օր հրաշքով պիտի դառնային իրական ու պերական սահմաններ: Ալիշանն իր ստեղծագործությամբ ոչ միայն առաջ մղեց հայ միտքը, այլ նաև ազգային ազատագրական շարժումը՝ անցյալի փառքի նկարագրության օրինակով թևավորելով ու ոգևորելով ժամանակի հայ երիտասարդությանը: Շուրջ երկու դար նրա ստեղծագործությունների փայլը ոչ միայն չի խամրում, այլ նաև ավելի վառ է շողողում՝ ի մի հավաքելով աշխարհասփյուռ հայության բեկորները հոգևոր ու աշխարհիկ Հայաստանի շուրջ, ազգային իղձերի իրականացման գաղափարի շուրջ: Այս աշխատանքը մի համեստ փորձ է՝ արժևորելու և գնահատելու այն խիզախումը, որն Ալիշանի անունն ապրեցրել ու ապրեցնելու է դարերի հավերժության մեջ, այն խիզախումը, որն Ալիշանն իրականացրեց հայրենանվիրության, գերջանքերի ու գրկանքների գնով:

Բանալի բառեր՝ հայրենագիտություն, հայագիտություն, գրականություն, բանաստեղծություն, պարմություն, բնագիտություն, աշխարհագրություն, բուսաբանություն, արվեստագիտություն, մատենագիտություն:

Ղևոնդ Ալիշանը հայագիտության և հայ գրականության այն ականավոր դեմքն է, որը երբեք չի իջնելու իր տիեզերական բարձունքներից, որքան էլ որ հայ սերունդները հեռանան նրա ապրած ժամանակներից: Նա, ոչ մի անգամ չգտնվելով իր մայր

հայրենիքում, չնչելով հայրենի օդն ու մի կաթիլ անգամ չխմելով հայրենի ջրից, չտեսնելով Հայաստանի ծաղկածիծաղ բնությունը, անուրանալի հանճարով կարողացել է իր ժողովրդի դատին հանձնել հայոց պատմության, հնագիտության, աշխարհագրության վերաբերյալ բազմաթիվ սովորածավալ ու արժեքավոր աշխատություններ՝ «Տեղագիր հայոց մեծաց», «Շնորհալի եւ պարագա յուր», «Շիրակ», «Սիսվան», «Սիսական», «Այրարատ», «Հին Հավատք կամ հեթանոսական կրոնք հայոց», «Հայապատում» և բազմաթիվ ու բազմապիսի այլ հետազոտություններ, որոնք փաստական հսկայական նյութ են պարունակում մեր ժողովրդի պատմական անցյալի համարյա բոլոր շրջանների և գրեթե բոլոր բնագավառների վերաբերյալ: Ականավոր հայագետի թողած գրական հսկայական ժառանգությունն այսօր էլ, ավելի քան մեկուկես դարի վաղեմությամբ, չի կորցրել իր արժեքն ու փայլը, հանրագիտարանային հզոր նշանակությունը:

Օտարների դաժան ու ազգասպան լուծը, որ փոքր ընդմիջումներով շարունակվել է հազարամյակների տևողությամբ, մեզ պատմության տխուր ճակատագրի բերումով դարձրել է պանդուխտ ու գերի, ցաքուցրիվ, անհայրենիք ազգ, ու շատ դեպքերում Հայաստանը հայ մարդկանց սրտերում ապրել է ավելի շատ որպես երազանք, քան թե իրականություն: Իսկ երազանքը ցանկացած իրականությունից շատ ավելի զորեղ ու իրեն քաշող սրբություն է: Այդ անագորույն լուծն ու բռնաճնշումն էր այն միակ գործոնը, որի պատճառով պետականությունից տևական ժամանակով զրկված հայությունը հարկադրված եղավ իր կրթությունը, լեզուն, գրականությունը, գիտությունը, մշակույթն ու արվեստը ավելի շատ զարգացնելու օտար երկնքի տակ, քան թե բուն հայրենիքում: Հայ մշակույթի խոշորագույն կենտրոնները նախորդ դարերի ընթացքում ծաղկում էին Պոլսում, Մոսկվայում, Մադրասում, Թիֆլիսում, Վենետիկում, զանազան այլ երկրներում, քան թե Հայաստանի տարածքում, որը բաժան-բաժան էր արված հարևան նվաճող երկրների միջև: Բոլոր նվաճողներն անողորմաբար մի բանի էին ձգտում՝ հայ ժողովրդի բռնի ձուլմանը, ազգային ինքնության ու մշակույթի ոչնչացմանը, և այդ պայմաններում շատ ավելի հերոսական կամք էր հարկավոր՝ օտարների պարտադրանքի, երբեմն էլ մշակութային հզոր միջավայրի ներքո զարգացնելու ու պահպանելու հայագիտությունը՝ հայապահպանությունը դարձնելով գերագույն նպատակ:

Մխիթարյան միաբանության նշանավոր հայրերը, հնդկահայ, ռուսահայ, պոլսահայ ու թիֆլիսահայ բոլոր մտավորականները իրենց ստեղծագործություններում կերտում էին հոգևոր Հայաստանը, փորձում ի մի հավաքել իրենց ցաքուցրիվ հայրենիքը, որպեսզի օրերից մի օր գար այդ երջանիկ ակնթարթը՝ Հայոց պետականության ծնունդը: Այիշանը ստեղծագործական բոլոր ուղղություններում դրեց հայկականության ոգին, որպեսզի երազանքի Հայաստանը գալիքների մեջ դառնա իրական, ապրող ու շնչող Հայաստան: Դրա համար նա անցած դարերի ճակատից սրբում էր

մոռացության փողին, պեղում հայոց անցյալի հոգևոր գանձերն ու երբեմնի փառքը և այն պատգամում գալիք սերունդներին:

Ալիշանը, ապրելով և ստեղծագործելով վանքի պատերի ներքո, Մխիթարյանների դավանած կլասիցիզմի ու գրաբար լեզվի ազդեցության տակ, հատկապես «Նահապետի երգեր» բանաստեղծությունների շարքով հաստատեց իր ուրույն տեղը հայ նոր գրականության պատմության մեջ: Նա պոեզիան դարձրեց հայ կյանքի կենդանի արձագանքը: «Պլպուլն Ավարայրի», «Հայոց աշխարհիկ», «Հրազդան» և Նահապետի մյուս երգերի հայրենասիրական--մարտական ոգին համահունչ էր 19-րդ դարի 40-50-ական թվականներին հայ իրականության մեջ թափ առած ազգային ազատագրական ծգտումներին: Ալիշանը հարթեց հայ պոեզիայի հետագա զարգացման ուղին. նրա հայրենասիրական քնարից ստեղծագործական ներշնչումներ ստացան ականավոր գրողներ Ռաֆայել Պատկանյանը, Մկրտիչ Պեշկյաթաշյանը, Ռաֆֆին, Դանիել Վարուժանը, գրական այլ մեծություններ: Վարուժանի ներշնչանքը Ալիշանից ցայտուն ձևով ընդգծված է «Յեղին սիրտը» ժողովածուում ընդգրկված «Ալիշանի շիրիմին առջե» բանաստեղծության մեջ: Հայ ցեղի երազներով ու ցավերով ապրող Վարուժանն այս ստեղծագործությամբ պարզապես քանդակում է Ալիշանի փառքի և անմահության հուշարձանը՝ նրան դասելով հայ մտավորականության, ոգու և մտքի պարծանքների շարքերում:

«Քեզի եկա՝ իբր ուխտավոր մը հոգնած,
Որ կը գտնե հուսկ փոխարեն իղձերուն
Շիրիմ մը՝ հոն ծնրադրելու սիրտը բաց,
Եվ խոկալու, համբուրելու լոյս աճյուն...

Վենետիկն իր պալատներով մարմարե
Կը ձգե վրադ ստվերն իր լայն, միամած,
Բուրգի մը պես՝ որուն ներքե կը նիրհե
Արծիվն ամփոփ՝ արեն հոգվույն մեջ բանտած...

Ժողովեցի՛ր, վազք մը առնելով դեպ խլված Փառք,
Բիրդ՝ արցունքոտ, սիրտդ օվկիան՝ վիրամած,
Եվ սրբեցիր՝ զանոնք ըրած դաստառակ՝
Աչք ու աչքերը Սերունդին կեղեքված:

Քողեն մուփի, մոռացումի, լռության
Հանեցիր մեր դափնիներու թերթերն հին,
Եվ դնելով զանոնք երգի մը վրան՝
Առե՛ք, ըսիր, վիրածոր շողն Անցյալին:

Ծըռած սըրտին հայ՝ սերտեցիր ու դարձար
Յուրաքանչյուր խորքն անկյունի եւ ծալքի.
Իջար անոր ամեն անդունդն հըրավառ
Եվ քըրքրեցիր ճընշված խորշն արցունքի:

Ո՛հ, Աստված իմ, ի՞նչ ըղեղ էր ատիկա,
Որ տիեզերքին քամեց երակը համայն.
Հենած մարդուն, ճառագայթին, խաչին վրա,
Գըրկեց Այրին, գոր կը կոչեն Հայաստան:

Արծի՛վ, որ մռայլ ամպերն հրեղեն բիբերով
Խորտակեցիր, մուփն սառերն հալեցան.
Արծի՛վ, որ մեր հոգին կարշնեղ ճպուռով
Բարձրացուցիր, չափեցիր մեր ապագան:

Ջինջ հայլի մ՝ ես՝ որտեղ ամեն մարդ կըրնա
Գըտնել, դիտել պատկերն իր ճիշտ, հարազատ,
Նըվագներուդ մեջ երբեմն ես քրիստոնյա,
Ջինվոր երբեմն, երբեմըն մոգ, միշտ Սոկրատ:

Եվ քու կյանքիդ ու երգերուդ մեջ ամեն
Դու բանաստեղծ Նահապետն ես հոգեհմա.
Բորբ արշալույս մ՝ ես, որ կելլա օվկիանեն,
Ամպեն, մութեն՝ կը սըփռի Մարդուն վրա:

Այն արշալույսն, որ իր մտածման հետ անանց
Սեւ սքեմով մ՝ ամբողջապես պատված է.
Եվ բոցե գլուխը սեւ գըտակ մ՝ է դրած.
Գիշերվա մեջ երկնինքն եւ էլ չքնաղ չէ՞...

Դու կը նընջե՛ս, վինըդ՝ բարձ, փառքըդ վերմակ,
Ըստվեր կընեն վրադ դափնիները շուրջի.
Եվ խաղաղ քունըդ կը հըսկե Հիշատակ.
Դու կը նընջե՛ս, իբրեւ ծըննդյանդ օրն առջի:

Ամեն նոր դար նոր պիտ բերե քու անուն,
Եվ դու դարձյալ պիտի ծընիս սըրտի մեջ,

Ո՛հ, ո՛չ. Երբեք չըվախճանիս պիտի դուն,
Զի կապեցիր կյանք արեւուն հետ անշեջ »:¹

Ահա այսպես է իր մեծ ուսուցչին գնահատել ու հավերժացրել հայ գրականության ցեղակրոն հսկան՝ Դանիել Վարուժանը:

Ղևոնդ (Քերովբե) Ալիշանը ծնվել է 1820 թվականի հուլիսի 18-ին Կոստանդնուպոլսում՝ դրամագետ-հնահավաք Պետրոս Մարգարի Ալիշանյանի ընտանիքում: Տասներկու տարեկան հասակում նրան տալիս են Վենետիկի ս. Ղազար վանքի դպրոցը («Ընծայարան»), ուր չորս տարի ուսանելուց հետո փոխադրվում է «Բարձրագույն կրթարանը»: Այստեղ էլ նա սկսում է գրական իր առաջին փորձերը: 1841 թվականին Ալիշանը նշանակվում է ուսուցիչ Վենետիկի Ռափայելյան վարժարանում: Դասավանդմանը զուգնթաց՝ նա աշխատակցում է «Բազմավեպ» հանդեսին, որը լույս էր տեսնում 1843 թվականից: 1848 թվականին նա նշանակվում է հիշյալ վարժարանի տեսուչ: Ալիշանը Վենետիկում է լինում, երբ բռնկում է իտալական ապստամբությունը ավստրիական լծի դեմ. նա լսում է վարժարանի առջևուղ անցնող հազարավոր իտալացի հայրենասերների ազատության ոգեշունչ երգերը, ականատես է լինում Վենետիկի փողոցներում մղվող մարտերին: Եվ այդ ամենը երիտասարդ բանաստեղծի վրա թողնում է ուժեղ տպավորություն: Իտալական ժողովրդի ազատագրական պայքարի այդ օրերին Ալիշանը գրում է «Մասիսու սարերն», «Բա՛մ, փորոտան... և մի քանի այլ մարտաշունչ-հայրենասիրական բանաստեղծություններ:

1850–1853 թվականներին նա զանազան առիթներով լինում է Հռոմում, Լոնդոնում, Փարիզում, Բեռլինում, Վիեննայում, ուր ուսումնասիրում է հայկական գրչագիր մատյանները, նյութական ու հոգևոր կուլտուրայի հուշարձանները, նյութեր է հավաքում հայագիտական իր ուսումնասիրությունների համար: Այս ճանապարհորդության ընթացքում նա բնագրից թարգմանում է Բայրոնի «Չայլդ Հարոլդ» պոեմի չորրորդ երգը և գրում է մի շարք բանաստեղծություններ:

1858–1861 թվականներին վարում է Փարիզի Մուրադյան վարժարանի տեսչի պաշտոնը: 1859 թվականի ամռանը հայ ժողովրդի մեծ զավակ Միքայել Նալբանդյանը այցելում է Մուրադյան վարժարան, ուր ծանոթանում և գրուցում է Ալիշանի հետ: Իր հիշատակարանում Ալիշանի մասին նա խոսում է դրվատանքով. «Այս արժանապատիվ անձը ծանոթ է հայոց ազգին մանավանդ Նահապետ անունով: Նորա

¹ Դանիել Վարուժան, երկերի լիակատար ժողովածու՝ երեք հատորով, հատոր առաջին, Երևան, 1986, էջ 127-129:

«Ավագ և Փոքր Մասիս», «Հայոց աշխարհիկ», «Պլպուլն Ավարայրի» տաղերգությունները քերականացել են շատ սրտեղ Նահապետի անունի վերա»:¹

1861 թվականի նոյեմբերին, թողնելով Փարիզի Մուրադյան վարժարանի տեսչի պաշտոնը, Ալիշանը վերադառնում է Սուրբ Ղազար: 1866 թվականին նա կրկին նշանակվում է Վենետիկի Ռափայելյան վարժարանի տեսուչ: Այդ պաշտոնը նա շարունակում է վարել մինչև 1872 թվականը, որից հետո ընդմիջտ թողնում է մանկավարժական գործունեությունը և ամբողջությամբ, մինչև իր մահը՝ 1901 թվականի նոյեմբերի 22-ը, նվիրվում է հայագիտությանը:

Ալիշան բանաստեղծն ստեղծագործել է մեկ տասնամյակից մի փոքր ավելի, այն է՝ 1840–1852 թվականներին, 20–35 տարեկան հասակում: Իր պոեզիան գրեթե ամբողջությամբ հետագայում նա ամփոփել է «Նուագք» (Նվագներ) ժողովածուի մեջ և հինգ հատորով հրատարակել 1857–1858 թվականներին: Բեղմնավոր է եղել Ալիշանը նաև որպես բանաստեղծ. հիշյալ 10–12 տարվա ընթացքում նա արտադրել է ավելի քան երեք տասնյակ հազար տող: Պետք է նկատել, սակայն, որ Ալիշանի այդ ստվարածավալ բանաստեղծական ժառանգության մեծագույն մասը («Նուագք»-ի առաջին, երկրորդ, չորրորդ և հինգերորդ հատորները) խրթին գրաբարով գրված կրոնա-միստիկական չափածո խորհրդածություններ են, որոնք ընթերցող լայն հասարակության համար մնացել են անհասանելի և որևէ դեր չեն կատարել հայ գրականության պատմության մեջ: «Նուագք»-ի երրորդ՝ «Հայրունի» բնորոշ խորագիրը կրող հատորում են ամփոփված Ալիշանի պատմա-հայրենասիրական բանաստեղծություններն ու պոեմները, որոնց մեծ մասը դարձյալ գրված է գրաբարով: Այս հատորում են «Երգք Նահապետի» շարքը կազմող աշխարհաբար այն գործերը, որոնք հռչակել են Ալիշան-բանաստեղծի անունը և նրա համար պատվավոր տեղ նվաճել հայ նոր գրականության պատմության էջերում:

Քանակով շատ չեն այդ գործերը, սակայն մեծ է նրանց ազգապահպան ու գաղափարադաստիարակչական նշանակությունը:

Հայ նոր գրականության հիմնադիր Խաչատուր Աբովյանի կողքին գրեթե նույն ժամանակներում Ալիշանը դարձավ այն ստեղծագործողը, որը փորձում էր գրականությունը ժողովրդին հասանելի դարձնել նրա առօրյա խոսակցական լեզվով: Ուշագրավ է, որ Ալիշանը, նախքան «Նահապետի երգեր»-ը հրատարակելը, հանդես է եկել որպես ժողովրդական բանահյուսության, մասնավորապես պոեզիայի առաջին գնահատողներից մեկը մեր իրականության մեջ. այսպես՝ 1845 թվականին «Բազմավեպ»-ում տպագրված, «Ռամկական երգեր» խորագիրը կրող հոդվածում նա գրում է. «Ռամկական երգը ազգային ոգվույն մեկ ձայնն է, որ շատ հեղ ուրիշ կողմանե մեռած

¹ Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. I, էջ 430:

կամ մարած ատեն ալ, դեռ այսպիսի երգոց մեջ կենդանի կմնա, անոր համար՝ ազգային երգ ալ կըսվի... Այսպիսի երգերը շատ անգամ ավելի լավ կիմացնեն ազգի հանճարը, քան թե ծանր գրվածքները, և կգտնվեն անոնց մեջ անանկ սքանչելի զործվածք, որ միայն իրենց ռամկական անունին համար հասարակ բան կկարծվին, բայց ճշմարտությամբ գերագույն գրվածոց կարգը անցնելու են»։ Այնուհետև մեջքերելով «Ողբ կաքավու» («Նստյալ կայր ու լայր կաքավուն...») երգը՝ ավելացնում է. «Կհամարձակիմ ըսելու, թե այս երգս անոնցմե մեկն է, որոց վրա չկրնար մեկը բան մը ավելցնել կամ պակսեցնել, և կրնա գեղեցիկ օրինակ մը ըլլալ նաև օտար ազգաց, միայն թե հայերենին քաղցրությունը կարելի ըլլա պահվիլ, որ անկարելի է. և կարծեմ՝ ավելի վսեմ հայկական լեզվով ալ գրված ըլլար նե՝ նույն աղվորությունը չէր ունենար»։ Ապա «ուսումնասեր և ազգասեր ընթերցողներին» կոչ է անում գրի առնել, հավաքել Հայաստանի այլևայլ գավառների մեջ երգվող ժողովրդական այդ երգերը, «վասնզի անոնցմե կրնան շատ մարգարիտներ ելլել, և թերևս ատենով հայոց գրականության տաճարին մեջը պատվավոր տեղ մը ունենալ»։¹

Վենետիկի, Փարիզի, Լոնդոնի, Վիեննայի մատենադարանների հայկական գրչագիր մատյաններում տարբեր ժամանակներում գրի առնված ժողովրդական երգերն ի մի հավաքելով՝ Ալիշանը 1852 թվականին հայերեն և անգլերեն լեզուներով հրատարակում է մի ժողովածու՝ «Հայոց երգք ռամկականք» խորագրով։ Ժողովածուն պարունակում էր 19 զանազան երգեր, այդ թվում նաև հետագայում համազգային հռչակ ստացած «Կռունկ, ուստի կուգաս» երգը։

«Նահապետի երգեր»-ի հիմնական բովանդակությունը ազգային ինքնաճանաչման և ազատագրության գաղափարն է, սերն ու կարոտը դեպի հեռավոր հայրենիքը։ Մի առանձին հմայք ունեն հայրենի երկրի բնությանը նվիրված Ալիշանի թախճոտ ու սրտամորմոք երգերը՝ «Հայոց աշխարհիկ», «Հրազդան» և «Հայ հայրենիք»։ Այս երգերում առանձնապես ուժեղ է արտահայտված պանդխտության ցավատանջ զգացումը, որ խորապես ապրել է ինքը՝ Հովհաննես Թումանյանի բառերով ասած՝ մեր միշտ պանդուխտ ալևոր Նահապետը։

«Հրազդան» բանաստեղծությունը ընկերներին կորցրած պանդխտուտի սրտահույզ զրույցն է հայրենի գետակի հետ, որ անդադրում կեղեքում է հայ մարդու հոգին.

Հրազդա՛ն, գետակդ իմ հայրենի,
Հրազդա՛ն, ջրիկդ իմ անուշիկ,
Ահա թողել զհողն օտարի,
Բաբկենս հասել եմ պանդղխտիկ.

¹ «Բազմավեպ», 1845, ապրիլ 1, N7, էջ 109-111:

Ա՛յ Հրազդան, ա՛յ ջուրք հայրենիք,
Ա՛յ ափունք, է՛ր լայք լռիկ...
Դուք կարկըջիկդ է՛ր եք մոռցել,
Ծիծղան երեսդ է՛ր սուգ ունի...¹

Մեր դասական գրականության մեջ պանդխտությանը նվիրված լավագույն բանաստեղծություններից մեկն է «Հրազդան»-ը, իր անմիջականությամբ նույնքան հուզիչ, որքան և մեր ժողովրդական պանդխտության երգերը: Բանաստեղծությունը բողոք է մեր ժողովրդի անողորմ ճակատագրի, նրա բազում թշնամիների դեմ, որոնք անդադար գալիս ու ամայացնում են մեր հայրենիքը, գերության քշում հարյուր հազարավոր խաղաղ մարդկանց՝ նրանց դարձնելով հայրենազուրկ ու պանդուխտ, նրանց աչքը կարոտով թողնելով հայրենի տան ու հարազատների ճամփեքին:

Իմ ընկերներն ու՛ր են, Հրազդան,
Միթե՞ պարսիկին եղան գերուկ,
Միթե ամենն ի հո՞ղ մտան,
Ա՛հ, անցուգնաց եղել է ամեն...
Անցի՛ր, գընա, ջըրիկ հայրենի,
Արտսունք հերիք են Բաբկենի:²

Այս բանաստեղծության ակունքներից է թխում Ռաֆայել Պատկանյանի հանրահռչակ «Արաքսի արտասուքը», որ պիտի լույս աշխարհ գար «Հրազդան»-ի երկնումից տասնամյակներ անց ու միանգամից տեղ գտներ հայ ժողովրդի սրտում:

Ի տարբերություն «Հրազդան»-ի ստեղծած թախծոտ ու հուզիչ տրամադրության՝ «Հայ հայրենիք» բանաստեղծությունն աչքի է ընկնում իր ընդգծված լավատեսությամբ, ապագայի հանդեպ խորին հավատով ու սպասվող հույսով: Դա խանդավառ գովք է հայրենի երկրի բնությանը: Գեղեցիկ է հայկական լեռնաշխարհի նկարագրությունը, որ տրված է պայծառ գույներով ու մեղեդայնությամբ.

Հայո՛ց աշխարհիկ, գարունդ է հասել,
Ահա գեղեցիկ գարուն քո եկել.
Ո՛վ դու իմ վաղուց մոռցված հայրենիք,
Ո՛վ դու իմ սըրտիս անմոռաց տեղիք...
Այն բարձր ժայռից, որ երկնուց են մոտ,
Կենաց օրհնության ծագե առավոտ...

¹ «Արևմտահայ բանաստեղծներ», «Լույս» հրատարակչություն, Երևան, 1982, էջ 13:

² Նույն տեղում:

Լերինք եւ հովիտք ընդարձակ ու լայն
Նախշուն զարդարին նոր հարսի նըման,
Կապուտակ սարերդ գունըզգուն պսակ,
Կապեն ի գըլուխ զինչ նոր թագվորակ.
Ի ծայրն սարից, որ երկնուց են մոտ՝
Փըռվի մինչ ի խորն հորոտն ու մորոտ...
Հանց քեզ տերն է տվել գարուն գեղեցիկ,
Որ դրախտի նմանիս, Հայո՛ց աշխարհիկ...

Աքանջելի է ծաղիկների բազմերանգ գորգը՝ փռված լեռնալանջերով ու դաշտերով
մեկ, սքանչելի են սարերից ի վար վազող ու գոչգոչող վտակները, անմահական է
հայրենի ջրի համը, ապրեցնող ու կենարար՝ հայրենի օդը, հովն ու զովը: Իսկ հողի
քաղցրությունը հայ մարդու երակներում եռացող արյան մեջ է:

Մանկտիք, զիս հայոց հողն ու ջուրն սնուցել,
Ես այն հող ու ջուր սրտով եմ սիրել...
Հայաստանի օդն է քաղցր ու բարակ,
Հովերն են անուշ, պայծառ են վտակք.
Ջուրն ու պտուղն համ տան անմահության,
Խոտն ոսկեզօծե գառներու բերան.
Ոսկեթել ամպոց այգուն զովագին
Թորթոր իջանե ցողիկ մանրագին,
Կարմիր ճաճանչով արեփն շաղված
Գա ի խավրժիլ, մանանա կենաց;
Ո՛հ, լերունք ծաղկած, ո՛հ ջուր ծիծաղկոտ,
Ջանուշիկ հովերդ ի զիս ածեք մոտ.
Հողմունք անուշիկք, եկեք մոտ ի զիս,
Շունչ ու երգս առեք, տարեք ի Մասիս...
Ծառն արմատով ծառ, տունն հիմամբն է տուն...

Ալիշանը հպարտանում է իր հայրենիքով՝ այն համարելով Աստվածաշնչյան
դրախտը: Այստեղ՝ Արարատի սուրբ կատարին է հանգրվանել համաշխարհային
ջրհեղեղից փրկված Նոյը, այստեղ է կազմավորվել ու զարգացել հայ ժողովուրդը,
դարեդար մաքառել իր ազատության համար: Զորավոր ու սուրբ են եղել նրա
արքաները՝ երկիր պաշտպանող ու շենացնող: Ապա մեր հողի վրա է իջել Աստ-
վածային հայտնությունը՝ սուրբ նիզակով ու խաչով: Եվ այդ հայրենիքն առաջինն է

հասու եղել Աստվածային ճշմարտության լույսին՝ պահպանելով քրիստոնեության նշխարներն ու արժեքները: Օտար նվաճողները շատ են ջանացել ջնջել մեր հավատի հետքերը, սակայն հայը տոկացել է աշխարհավեր բոլոր հողմերի դեմ: Եվ հավատում է Ալիշանը, որ հողմերից հետո մեր աշխարհի վրա կծագի արևը, օդը կլցվի գարնանային բույրերով, խինդ ու ծիծաղով:

Ամպն եւ փոթորիկ շուտով վերանա,
Նոր արեւ, գարուն, ծառն ու այգին գա:
Արմատք հին՝ նոր ճյուղ, հին ճյուղք նոր ծաղիկ
Ընծայեն բնության, Հայոց աշխարհիկ...¹

Հուզականությամբ լի է նաև «Պլպուլն Ավարայրի» բանաստեղծությունը, որտեղ Ալիշանը մենախոսում է հինգերորդ դարի նշանավոր պատմագիր Եղիշե Ոսկեբերանի հետ, կիսում նրա մորմոքը և հպարտությունը, խոհերն ու պատգամները: Ալիշանի համար ևս թանկ անուններ են Ավարայրի արծիվ Վարդան Մամիկոնյանն ու նրա քաջ նահատակ զինվորները, ովքեր մարտիրոսվեցին հայրենի հողի ու հավատի պաշտպանության համար: Քաղցրագրուցիկ Եղիշեի ծայնը նա ուզում է բարձրագույն տարածել աշխարհով մեկ, որպեսզի պանդուխտ հայորդիների համար այդ սրբազան ու ազգահավաք ծայնը լսելի լինի:

Թե կիսահոգի պըլպուլիս նըման
Ձենիկս հասնի ձեզ, որդիք Թորգոմյան,
Որդի՛ք, որոնց հարք քաջք ու առաքինիք
Լըցուցին զդաշտեր, գըրքեր ու զերկինք..
Թե ի ծով սրտիդ կաթիլ մ՛ արունիկ
Կաթե Հայ աղբուրըն կամ Պահլավիկ,
Թե զփառքն հայրենյաց ձեզ ալ գրեք փառս,
Հետ Նահապետիս ելեք ի Արտագ:²

«Հայ հայրենիք» բանաստեղծությունը սիրո անկրկնելի ծոն է Հայաստանին՝ այն երկրին, որը բանաստեղծը կրում էր իր սրտում՝ նրա տրոփյունը զգալով ամեն ակնթարթ: Անշուշտ, բանաստեղծության հիմքում ականավոր հայագետի՝ տարիների տքնաջան աշխատանքն է, պրպտումների, ուսումնասիրությունների արդյունքը: Հայրենի աշխարհը կենդանանում է իր հմայիչ առավոտներով, կուսական օդով,

¹ «Արևմտահայ բանաստեղծներ», «Լույս» հրատարակչություն, Երևան, 1982, էջ 3-11:

² Նույնը, էջ 12:

ծյունածածկ կամ ծաղկառատ լեռներով, ականակիտ աղբյուրներով, երգեցիկ հավքերով: Ալիշանին ծանոթ էին իր երկրի ամեն մի գյուղ, գավառ, լեռ, թուփ, քար, ձոր, ծաղիկ, բոլոր հերոսները, թագավորներն ու զորավարները, սրբերն ու եկեղեցու նվիրական հայրերը: Եվ այդ ողջ իմացությունը թափանցել է այս բանաստեղծության մեջ:

Վարդ կու թափեր աշխարհ Հայոց.
Ցողըն տեղայր զով ու սիրուն,
Զինչ մարգարիտն ի սատափուն,
Կարմիր-կանաչ, ծին ծիրանի
Գոտի ածվեր Հայաստանի:
Լերանց սարերն բարձրածայր
Ոսկի պսակ եղան հավսար.
Հայոց գետերն հազարավոր
Իջանեին ճաճանչավոր...¹

Հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժման նկատմամբ Ալիշանի դիրքորոշումը պարզաբանելու տեսակետից խիստ ուշագրավ է «Մասիսու սարերն» բանաստեղծությունը՝ գրված 1849 թվականի մարտին, այն օրերին, երբ իտալացի հայրենասերները Վենետիկի փողոցներում հերոսական մարտեր էին մղում ավստրիական բռնատիրության դեմ:

Բանաստեղծությունը կառուցված է Փոքր և Ավագ Մասիսների միջև տեղի ունեցող երկխոսության վրա: Փոքր Մասիսը տարակուսանք է հայտնում հայ ժողովրդի քաղաքական ինքնուրույնությունը վերականգնելու նկատմամբ:

Նա ժամանակակից հայերի սրտերը մեռած, սառած է համարում: Նա կարծում է, թե հայոց արևն անցել է և «մեզ արևմուտքի լուսիկն է մնացել»: Ավագ Մասիսը փարատում է Փոքրի տարակուսանքը. այնպիսի սառը կրծքեր կան, որ ունեն «սիրտ հրավառ»։ քարից կայծ է դուրս գալիս, իսկ կայծից՝ կայծակ. արևը մտած է, սակայն նա նոր լույսով կծագի առավոտյան, ամպն էլ կփարատվի, մրրիկն էլ կդադարի:

Հայաստանի ճրագն էլ, որ մարած է թվում, կրկին կվառվի, որովհետև «իսկի անփոփոխ չէ բախտն աշխարհիս»: Փոքր Մասիսի այն հարցին, թե ե՞րբ պիտի վառվեն սրտերը, ե՞րբ պիտի տեսնենք այդ երջանիկ օրերը, Ավագը պատասխանում է.

¹ «Արևմտահայ բանաստեղծներ», «Լույս» հրատարակչություն, Երևան, 1982, էջ 14:

Երբ հետ դարերու առաջին անգամ
Ես, Ավագ Մասիս, ներսուց որոտամ,
Կանչեմ ու շընչեմ, արծակեմ ծովս, բոց,
Սասանեցնեմ զԱրարատն նայոց,
Այս ընի նըշան նայոց աշխարհին,
Թե գա ժամանակ, որ գան փառքն այլ հին...

Փոքր Մասիսն իր հերթին մյուս սարերին ազդարարում է, թե՛

Երբ շարժի Ավագ, շընչե ծովս ու բոց,
Նըշան է բարվո Աշխարհին հայոց:

Ուշագրավ են բանաստեղծության եզրափակիչ տողերը, որոնցով Նահապետը շարժման է կոչում Ավագ Մասիսին և հայ երիտասարդությանը.

Շարժի՛ր, հա՛ շարժիր, Ավագըդ Մասիս,
Արձան պարծանաց Հայոց աշխարհիս,
Շընչե՛, հա՛ շընչե, ծըխիկ ծիրանի,
Որ քո մանկըտյաց հուսո նըշան ընի...
Ահա շարժեցավ Ավագըն Մասիս...
Ահա շարժեցան դաշտք Արարատա,
Դուք այլ շարժեցե՛ք, մանկըտիք Հայկա...

Մասիսի հրաբխային ժայթքման բանաստեղծական պատկերի մեջ Ալիշանը, անշուշտ, դրել է ապստամբության, ազատագրական պայքարի գաղափարը: Այստեղ արտահայտված է բանաստեղծի հավատը ժողովրդի ուժերի նկատմամբ, որ թեև թմրած է, բայց մի օր դուրս է հորդելու, ինչպես Մասիսի խորքում թաքնված հրաբխային կրակը: Ալիշանի հայրենասիրական պոեզիան գրեթե ամբողջությամբ հյուսված է պատմական հենքի վրա: Նրա համար պատմությունը ինքնանպատակ չէր: Բանաստեղծորեն վերակենդանացնելով հայ ժողովրդի անցյալի հերոսական դրվագները՝ նա ձգտում էր քաջ նախնիների արիության գործերով ոգեշնչել ժամանակակիցներին, նրանց մղել սխրագործության՝ հանուն հայրենիքի ազատության: Այս տեսակետից ուշագրավ են «Ճակատամարտ Ձիրաայ և քաջակորովն Մուշեղ», «Երգ ու գնացք զօրացն հայոց ընդ Վահանայ Մամիկոնեոյ ի Շաարշական դաշին վրէժք» («Բա՛մ, փորոտան...»), «Աշոտ Երկաթ ի ծովուն Սևանայ» և, մանավանդ, «Պլպովն Ավարայրի» պոեմը, որի հմայքը մեծ է եղել ժամանակակիցների համար, և որը ներշնչել է Ռ. Պատկանյանին՝ գրելու իր «Քաջ Վարդան Մամիկոնյանի մահը»:

Խոսելով ազգային-պատմական հուշարձանների մասին՝ Ալիշանը նկատում է, «Ո՛հ, երբ այսպիսի հիշատակաց վրա շարժի գրիչն չի կրնար գոնե կարծեր չցատքեցնել. պատմիչն հանկարծ վիպասան կըլլա, բանադատն՝ բանաստեղծ...»:

Եվ իրոք, հայագիտական իր աշխատություններում պատմիչ ու «բանադատ» Ալիշանը երբեմն դառնում է վիպասան ու բանաստեղծ:

Ալիշանի անունն այլևս պատկանում է հայ ժողովրդին ու հայոց դարերին: Այս մասին առավել պատկերավոր հավաստում է Դանիել Վարուժանը:

Օր մը, գուցե, նույնիսկ քունեդ ալ զարթնուա՝
Երբ հայ ճամփորդ մ՝ եկած դրախտի Երկրեդ՝ ա՛լ
Ժլպիդ բերե քեզ՝ արցունքի տեղ անհույս.
Օր մը գուցե, զարթնուա նույնիսկ քունեդ ալ:
Եվ իցի՛վ թե. դեռ պետք ունի Հայը քեզ.
Հայը հյուղին, բանտին, վըշտին, խավարին.
Հայն որ, անգետ, կը սայթաքի աղեկեզ.
Եվ Հայն, որ, նենգ, կը սայթաքե մոլեգին¹:

¹ Դանիել Վարուժան, Երկերի լիակատար ժողովածու՝ երեք հատորով, հ. առաջին, Երևան, 1986, էջ 129:

THE IRREPLACEABLE PATRIARCH OF ARMENOLOGY

KHLGHATYAN KHOSROV

Editor-in-Chief of "Geghama Ashkhar" newspaper

Many critics tried to penetrate into the depths of the literary and scientific heritage left by the outstanding Armenologist, writer and poet Alishan, however, probably no one has yet succeeded in revealing in integrity the universal boundaries of the work of the brilliant Armenian intellectual, boundaries that stretch from geography to history, from literary studies to linguistics, from garbar /old Armenian/ to new Armenian, from poetry to folklore, art history, bibliography. All this can be summed up by one word, which is called Homeland studies, where Alishan is unlikely to have a worthy rival equal to him. He was never lucky enough to step on Armenian land at least once and for a moment, to breathe its life-giving air, to drink its delicious water, to smell the scent of flowers, which are described name by name in his works. In return, Alishan felt it all with his soul, completely absorbed it, outlining the boundaries of spiritual Armenia with his large-scale works, which one day were supposed to become real and state borders. With his work, Alishan promoted not only the Armenian thought, but also the national liberation movement, inspiring the Armenian youth of that time with an example of describing the glory of the past. For almost two centuries, the splendor of his works has not only faded, but also shines brighter, gathering the fragments of all Armenians of the world around spiritual and secular Armenia, around the idea of realizing national aspirations. This work is a modest attempt to value and appreciate the courage that the name of Alishan revived and continues to revive in the eternity of centuries, the courage that Alishan showed at the cost of patriotism, hardships and deprivation.

Keywords: *patriotism, Armenology, literature, poetry, history, natural science, geography, botany, art, bibliography.*

НЕЗАМЕНИМЫЙ РОДОНАЧАЛЬНИК АРМЕНОВЕДЕНИЯ

ХЛГАТЯН ХОСРОВ

Главный редактор газеты "Гегама Ашхар"

В глубину литературного и научного наследия, оставленного выдающимся арменоведом, писателем и поэтом Алишаном, многие пытались проникнуть, однако, наверное, никому ещё не удалось раскрыть в целостности вселенские границы творчества гениального армянского интеллигента, границы, которые простираются от географии до истории, от литературоведения до языкознания, от древнеармянского до новоармянского, от стихотворения до фольклора, искусствоведения, библиографии. Все это можно

суммировать одним словом, название которого – Родиноведение, здесь у Алишана вряд ли найдется достойный соперник. Ему так и не удалось хотя бы раз, на мгновение, ступить на землю Армении, подышать его животворящим воздухом, выпить его вкусную воду, понюхать аромат тех цветов, которые поименно описаны в его работах. Взамен, Алишан все это почувствовал душой, полностью впитал в себя и своими масштабными трудами начертал границы духовной Армении, которые в один прекрасный день должны были стать реальными и государственными границами. Своим творчеством Алишан продвигал не только армянскую мысль, но и национально-освободительное движение, окрыляя и вдохновляя армянскую молодежь того времени примером описания славы прошлого. На протяжении почти двух столетий великолепие его произведений не только не тускнеет, но и сияет ярче, собирая воедино обломки армян всего мира вокруг духовной и светской Армении, вокруг идеи воплощения национальных чаяний. Эта работа – скромная попытка воздать должное и оценить то мужество, которое вдохнуло жизнь в имя Алишан и продолжает оживотворять его в вечности веков, ту отвагу, которую Алишан проявил ценой патриотизма, сверхусилий и лишений.

Ключевые слова: *родиноведение, арменоведение, литература, поэзия, история, естествознание, география, ботаника, искусство, библиография.*

Հոդվածը ներկայացվել է խմբագրական խորհուրդ 10.07.2020թ.:

Հոդվածը գրախոսվել է 16.09.2020թ.: